

Димче Коцо

НОВИ ПОДАТОЦИ ЗА ИСТОРИЈАТА НА КЛИМЕНТОВИОТ МАНАСТИР СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН ВО ОХРИД

Проучувањата на историјата на Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид извршени до 1965 година овозможуваат неговата историја да се подели на следните партии: 1. Климентовиот манастир од неговото оснивање до доаѓањето на Турците (вклучувајќи ги тука и сите досидувања и реставрации); 2. Климентовиот манастир од доаѓањето на Турците до претворувањето на манастирската црква во цамија и 3. Климентовата црква од нејзиното претворување во цамија до подигањето на цамијата „Султан Мухамед“. Меѓутоа, со археолошките испитувања што се извршија во 1965 година надвор, односно околу цамијата „Султан Мухамед“ (со цел да се добие поцелосна слика на досидувањата на Климентовата црква и со тоа дадат попотполни податоци за изработување елаборат за конзервација на овај значаен културно-историски споменик) се открија толку нови и такви податоци што овозможуваат не само да се појаснат некои делови од историјата на Климентовиот манастир туку и да се согледаат и контурите на една нова, до овие археолошки испитувања несогледана партија од неговата историја (Археолошките испитувања ги изведоа Републичкиот завод за заштита на културните споменици на СРМ и Заводот за заштита на споменицие на културата Охрид во соработка со Народниот музеј Охрид).

За извонредно значајни нови податоци ги сметам следните: 1. Триконхосот што Климент го обновил на локалитетот „Имарет“ уште пред Климента бил сосидаан над урнатините на една ранохристијанска базилика; 2. Во насипот од турскиот период меѓу апсидата на Климентовата црква и апсидата од ранохристијанската базилика се откриени остатоци од трета апсида и 3. По урнувањето на Климентовата црква како цамија над урнатите ѕидови од ексонартексот и кулата биле погребувани калуѓери (сл. 1).

Судејќи по остатоците од најдените горетини над подот од споменатата ранохристијанска базилика, оваа базилика во засега непознато време и од непознати причини изгорела. Триконхосот што покасно бил сосидаан над оваа изгорена базилика по своите димензии бил многу помал од базиликата и очигледно е дека тој бил изграден без настојувања да се почитуваат пропорциите на првобитната црква. Меѓутоа, на ова

место овој тринконхос не бил случајно сосидан. Логично е да се претполага дека се знаело оти тука и порано била црква. Оваа традиција можела да биде сочувана и во времето на Климента. Поткрепа за вакво мислење наоѓам во Климентовото житие од Теофилакта каде се зборува за местата што Климент ги добил од бугарскиот кнез Борис за одмор¹⁾. Ако се сака да се определи местото што Климент го добил во Охрид, тогаш логично е да се мисли на она место каде Климент го подигнал својот манастир.

Оваа претпоставка ја поткрепува и тоа што за духовно лице-калуѓер место за одмор во прв ред можел да биде манастир. Околностите под коишто Климент го изградил својот манастир во Охрид дозволуваат да се постави прашањето дали бугарскиот кнез Борис на Климента му подарил во Охрид запустел манастир со цел да го обнови за да му послужи како место за одмор или пак Климент требало да подигне нов манастир на старо култно место, зашто местоположбата на овај дел од градот и во едниот и во другиот случај можела наполно да ги задоволи и настојувањата на Бориса и желбите на Климента. Во прилог на претпоставката дека Климент обновил запустел или разрушен манастир зборуваат релативно малите димензии на триконхосот што Климент го нашол во урнатини како и тоа дека крстилниците и манастирските цркви во раниот среден век често биле триконхоси²⁾. Освен тоа манастирот што Климент го подигнал во Охрид бил во самиот град и тоа на онај негов дел каде се најдени речиси една до друга повеќе цркви (две ранохристијански, една од времето пред Климента-триконхосот, една над урнатините од ранохристијанската црква-четириконхалната базилика и една северно од последната). Освен триконхосот, ни една од овие цркви не била обновена во времето на Климента. А ако кон ова се додаде дека во Охрид христијанската црква уште во IV в. имала свој епископ и интензивен црковен живот, тогаш претпоставката за можноста Климент да обновил запустел или разрушен манастир во Охрид за мене постапува логична и прихватлива и покрај недостатокот на директни податоци за постоење на запустел манастир и негово обновување и тоа толку повеќе што Охрид од урнатините во коишто се нашол во VI век од катастрофален земјотрес³⁾ едвам кон втората половина на IX век почнал да се опоравува и повторно да игра значајна улога во овој дел на Балканот.

Вториот значаен нов податок што ни го дадоа археолошките испитувања од 1965 година заслужува, според моите разбирања, особено внимание и поврзан со третиот претставува вистинска реткост за науката. Остатоките од апсидата што се најдоа во насипот од турскиот период претставуваат темели на апсида од една зграда што била подигната по

¹⁾ Теофилакт, Житие на Св. Климента Охридски. Превод од Д. Т. Ласков, Софија, 1916, стр. 53.

²⁾ Djordje Stričević, Les églises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine, Actes du XII^e Congrès international d'études byzantine Beograd 1963, 239; Кр. Миятев, Архитектурата в'средновековна Бџлгария, Бџлгарска Академия на Науките, Софија, 1965, стр. 103.

³⁾ Прокопий Кесарийски, Тайна история, Извори за Бџлгарската история, III, Софија, 1959, стр. 151, издание на Бџлгарската Академия на Науките.

урнувањето на Климентовата црква како џамија. Овие темели се со својот прв ред камења на 50 см. над подот од триконхосот. Овој факт покажува дека апсидата припаѓала на објект што немал никаква конструктивна врска ниту со ранохристијанската базилика, ниту со триконхосот, односно Климентовата црква. Јасно е дека апсидата припаѓала на објект што бил подигнат по урнувањето на Климентовата црква, односно во турскиот период, бидејќи само во тој период можела да се сруши Климентовата црква како џамија. Меѓутоа, ако е јасно дека објектот на којшто му припаѓала апсидата бил подигнат во турскиот период, не е јасна намената на објектот. Оваа апсида се наоѓа на 1,2 м. од апсидата на триконхосот и на 4 м. од апсидата на ранохристијанската базилика. Таа е свртена кон исток како и двете други апсиди.

Сите три апсиди се значи на една иста осовина со правец исток-запад. А сите три апсиди имаат различни нивоа на подовите (најнизок ранохристијанската базилика, а највисок објектот со апсидата што се разгледува). При оваа положба на апсидите и нивоите на подовите би требало да се помисли дека и објектот со апсидата што е во прашање претставувал црква подигната по урнувањето на Климентовата црква како џамија. Меѓутоа, се поставува прашање, како може да се подигне црква над урнатините на една џамија што порано навистина била црква и тоа меѓу најпознатите, но која била претворена во џамија и како џамија срушена? Одговорот на ова прашање ја претставуваше тешкотијата за определување намената на објектот на којшто му припаѓала споменатата апсида. Колку што мене ми е познато нема случај во турскиот период над џамија да се дозволи сидување на црква. Ниту во изворите, ниту во достапната ми литература не сум нашол такви податоци, та дури ни претпоставки. При оваа положба потребни беа други, нови податоци за разрешување на поставеното прашање. И тие нови податоци јас ги гледам во калуѓерските гробови откриени над урнатите сидови од ексонартексот и кулата на манастирската црква. Овие гробови имаат ориентација исток-запад. Покојниците се погребени во сандаци (од коишто се најдени траги-клинци и остатоци од штици), впрочем на ист начин како и покојниците што се најдени источно од Климентовата црква, над источниот дел од ранохристијанската базилика. Само додека гробовите најдени источно од Климентовата црква можат лесно да се објаснат и датираат до времето кога црквата била претворена во џамија, гробовите најдени над урнатините од Климентовата црква како џамија не можат лесно да се објаснат, зашто тешко е да се схвати погребување на христијани над урната џамија. А дека покојниците се христијани покажуваат сите податоци што ги даваат гробовите, во прв ред белезиите на десната рака на едното од двете погребени деца во јужниот дел од урнатиот ексонартекс (Познато е дека муслиманите ги погребувале покојниците без предмети, завиткани во чаршав, и без сандак и дека болните деца што биле донесени во цркви посветени на светци-доктори или чудетворци како Св. Пантелејмон, Св. Климент, Безсребрениците и др., ако умреле во манастирот, таму биле погребувани).

Одговор на прашањето каква била намената на објектот на којшто му припаѓала апсидата што ја разгледувам јас наоѓам во поврзувањето на оваа апсида со гробовите најдени над урнатата црква како џамија. И апсидата и гробовите се во насапот од турскиот период. И гробовите и апсидата се ориентирани кон исток. А ако гробовите се христијански и апсидата мора да се поврзе со објект што имал христијански карактер. Одејќи по овај пат, дојдов до заклучок дека апсидата што ја разгледувам е остаток од една црква подигната во турскиот период над урнатините од Климентовата црква како џамија, односно од црквата на обновениот Климентов манастир (со којшто се поврзуваат и споменатите гробови):

Овој мој заклучок колку да изгледа логичен и реален тој ќе претставува хипотеза се додека не се објаснат и можностите за обновување на Климентовиот манастир во турскиот период како и условите под коишто повторно била претворена Климентовата црква во џамија, во последниов случај не со задржување на самата зграда, туку со сидување на џамија над урнатините од обновената, односно над урнатините од двете манастирски цркви подигнати една над друга, но со различни димензии и секако и со различни архитектурни форми. А дека димензиите биле различни, како и архитектурните форми, покажува односот на разгледуваните гробови и апсида кон Климентовата црква до нејзиното рушење.

Во турскиот период голем број од манастирите не само во Македонија, ами и во останалите делови на Турското царство од турската власт добиле потврда за своите права. Постојат докази дека во овој период било позволено обновување на стари цркви, та дури и подигање од темели, под услов да се задржат димензиите што ги имале пред доаѓањето на Турците⁴). Ако се земе под внимание фактот дека црквата на Климентовиот манастир во Охрид постоела во сознанието на народот не само по нејзиното урнување, туку и по подигањето над нејзините урнатини на џамијата „Султан Мухамед“, тогаш законските прописи што важеле за обновување на стари разрушени цркви можеле да се применат и на Климентовата црква, без оглед на тоа што таа илвесно време служела за џамија. Во Охрид, секако, муслиманското население и пред откривањето на остатоците од Климентовата црква под одот на џамијата „Султан Мухамед“ верувало дека на локалитетот „Имарет“ бил манастир на Св. Климент, зашто општо е познато дека жителите на Охрид „Имарет“ го викаат Стар Св. Климент. Живата традиција за постоењето на Климентовиот манастир заедно со краткотрајната употреба на Климентовата црква како џамија (што се потврдува со тенкиот слој вар најден над сите сочувани фрагменти од фреските на ѕидовите од Климентовата црква) секако претставувале решителен фактор за добивање дозвола за обновување на Климентовиот манастир, респективно Климентовата црква Св. Пантелејмон. Во поткрепа на вакво мислење стои и култот на Св. Климент чудотворец како и сигурниот факт дека Св. Климент бил

⁴) Македонија во XVI и XVII век, документи од цариградските архиви (1557—1645), превод, редакција и коментар од Душанка Шопова, Институт за Национална историја, Скопје, 1955, стр. 89.

патрон на градот (како патрон на Охрид Св. Климент бил претставен во црквите Мали Св. Врачи во Охрид и Св. Спас во село Лескоец, недалеку од Охрид. Последната црква е живописана во турскиот период⁵⁾) Тој бил веќе почитуван како светец неразделен од историјата и судбината на градот. И Плаошник, стариот назив на „Имарет“, за Охрид и во турскиот период бил свето место, зашто сè до 1937 год., кога имањари открија трагови од фрески под подот на џамијата „Султан Мухамед“, секој охриданин знаеше дека во „Имарет“ бил манастирот Св. Пантелејмон наречен Стар Св. Климент.

Меѓутоа, ако култот на Св. Климент претставувал неоспорен доказ за постоењето на неговиот манастир во „Имарет“ и со тоа и реална можност за добивање дозвола за обновување на овај манастир, прашањето кога биле созреани условите за ова обновување е многу сложено. Пред се треба да се одговори на прашањето кога била срушена Климентовата црква како џамија, а кога подигната сегашната џамија за да може во временскиот интервал меѓу овие два настани да се бара најпогодното време за обновување на манастирот.

Во науката постои мислење, врз основа на една скоро најдена вакуфнама во Охрид (од 1490—1491) и податоците што ни ги дава Евлија Челебија, дека Климентовата црква била претворена во џамија во втората половина, или поточно кон крајот на XV в. Според споменатата вакуфнама Јусуф Челеби од Охрид подигнал текија и школа за сиромашните муслимански деца и муслиманските сирачиња. Текијата ја увакуфил со сите нејзини принадлежности и ја поклонил на султанот Бајазит, синот на султанот Мехмед⁶⁾. Според Евлија Челебија родот Охри заде, којшто, изгледа, потекнувал од една потурчена бољарска фамилија, имал своја џамија што Челебија ја вика тука џамија Охри заде, тука Царска (Хункар) џамија која сопствениците, изгледа, кога поминале во ислам, му ја поклониле на султанот Бајазит, веројатно на Бајазит II⁷⁾. Се мисли секако на „Имарет“ џамија, која званично се викала Синан Челеби џамија⁸⁾. Овие податоци позволяваат да се прими како веродостојно мислењето дека Климентовата црква била претворена во џамија во XV в., ако не постоеше една пречка што јасно ја согледал и А. Урошевиќ. Таа се состои во тоа што вакуфнамата се однесува на текија, а не на џамија. Затоа и Урошевиќ вели: „Ако текијата можела да се претвори во џамија, тогаш, изгледа, тој документ (се мисли на вакуфнамата од 1490—1491) се однесува на сегашниот Имарет“⁹⁾. Меѓутоа, ние немаме никакви докази дека текијата што ја подигнал Јусуф Челеби се претворила во џамија, и тоа во џамија што званично се викала Синан Челеби џамија. Навистина Евлија Челебија во Охрид споменува и теке

⁵⁾ Р. Љубинковиќ, Црква светог Вознесења у Лесковцу код Охрида, Старинар, Нова серија, књ. II, Београд, 1951, стр. 197 и 200.

⁶⁾ А. Урошевиќ, Охрид, географска монографија, Фил. факултет, посебни издања, књ. 8, Скопје, 1957, стр. 14.

⁷⁾ Евлија Челебија кроз Повардарје, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XVI, 6, Beograd, 1936, стр. 511; А. Урошевиќ, цит. дело, стр. 13.

⁸⁾ А. Урошевиќ, цит. дело, стр. 14.

⁹⁾ Ibid.

цамија, но таа нема врска со Охри заде цамија што се наоѓала „пред горниот град“¹⁰⁾. Затоа сметам дека ова прашање и натаму останува нерешено, односно само хипотетично решено, т.е. онака како што го имам решено во мојата студија за Климентовиот манастир¹¹⁾.

Во врска со хипотетичното решение односно времето кога била претворена Климентовата црква во цамија е и решението за нејзиното урнување. Ако се земе 1466 година како година на претворување на Климентовата црква во цамија, тогаш, сообразно со тенкиот словј вар што е најден над фреските од Климентовата црква, и рушењето на црквата, односно цамијата можело да биде по еден сравнително кус период, можеби кон крајот на XV в., а ако се земе времето на Бајазит II, што ми изгледа исто така можно, тогаш рушењето на црквата, односно цамијата, би било во првите децении од XVI в.

По однос на времето кога е сосидана сегашната, постоеќата „Имарет“ цамија, односно Султан Мухамед цамија, податоците што ни ги дава Евлија Челебија се драгоцени. Тој јасно ја определува положбата на Охри заде цамија во стариот дел на градот, недалеку од цитаделата. Дека се работи за сегашната цамија „Имарет“, се потврдува и со податоците што ги наведува Челебија за бунарот, што тогаш се користел, којшто, како и денес, се наоѓа недалеку од цамијата¹²⁾. Се разбира дека од податоците што ги наоѓаме каде Челебија не може да се заклучи кога била сосидана сегашната цамија. Меѓутоа, сигурно е дека таа постоела во XVII в. Поблиску ќе се приближиме до времето на зидањето на сегашната цамија ако го поврзиме времето на можноста обновување на Климентовиот манастир со неговото рушење, односно зидање на сегашната цамија.

Врз основа на изложеното обновувањето на Климентовиот манастир не можело да биде во XV в. Во XVII в., како што видовме, „Имарет“ цамија веќе постоела. Останува XVI или поточно XVI и првата половина на XVII в. како временски простор за обновување на манастирот, бидејќи Евлија Челебија го посетил Охрид во седмата деценија од XVII в.

XVI в. за Охрид, како и за целиот Балкан, бил многу благопријатен во споредба со предходниот век. Во XVI в. Охридската архиепископија, под раководството на арх. Прохор, а и порано, имала големи територии под своја јурисдикција. Околу 1430 година Охридската архиепископија, без охридската, имала 32 епархии (гребенска, костурска, струмичка, магленска, битолска, кичевска, дебарска, полошка, скопска, кратовска, кустендилска, преспанска, корчанска, авлонска, бератска, спатска, музакиска, призренска, новобрдска, будимилска, новопазарска, пеќска, цетинска или далматинска, херцеговачка, босанска, зворничка, студеничка, белградска, смедеревска, белоцрквенска, угарска и нишка¹³⁾). Во овој век

¹⁰⁾ Евлија Челебија кроз Повардарје, стр. 515.

¹¹⁾ Коцо, Климентовиот манастир, „Св. Пантелејмон“ и раскопките при Имарет во Охрид, Год. зборник на Фил. факултет, Скопје, 1948, стр. 153—154.

¹²⁾ Евлија Челебија кроз Повардарје, стр. 516.

¹³⁾ Ив. Снџгаровъ, История на Охридската архиепископија — патриаршија отъ падането и под Турците до нейното унищожение (1394—1767 г.), София, 1932, стр. 160—161.

Високата Порта имала поголемо разбирање и била поблагонаклона кон барањата на своите христијански поданици. Тогаш се обновиле многу цркви и тоа не само во Македонија туку и на целата територија од Турското царство. Толеранцијата кон верските чувства на своите поданици Високата Порта ја потврдила и со обновувањето на Пеќската патријаршија (1557), чии епархии, по нејзиното укинување од страна на Турците по пропаста на српската држава, дошле под јурисдикција на Охридската црква. Во вакви услови и при постоењето на порано определен позитивен став во врска со обновувањето на цркви што биле подигнати пред доаѓањето на Турците, можно е да се помисли дека Климентовиот манастир бил обновен во првата половина на XVI в. или поточно за време на охридскиот архиепископ Прохор. Оваа претпоставка ја поткрепува и влошената положба на Охридската црква во втората половина на XVI в. и во XVII в. кога нејзината акција за добивање помош од Европа против Турците била реванширана со противакција на официјалната власт¹⁴⁾ што силно се одразила и на христијанските храмови¹⁵⁾.

Извесни индикации за потврдување на претпоставката дека Климентовиот манастир можел да биде обновен во времето на Прохора и можеби по неговата иницијатива, наоѓаме во податоците што ни ги дава една надгробна плоча што денес се наоѓа во црквата Богородица Перивлептос, денешен Св. Климент. На таа плоча има два словенски, натписа од кои онај што се однесува на смртта на Св. Климент е првичен, а другиот, што ни ја дава годината на смртта на архиепископот Прохор, вторичен¹⁶⁾. Оваа надгробна плоча е од гробот на Св. Климент, но, се разбира, не од првоначалниот негов гроб, туку од покасен гроб што се потврдува прво со натписот во којшто Климент се споменува како светец а второ поради тоа што оваа плоча не одговара на димензиите од вистинскиот Климентов гроб во неговата црква¹⁷⁾. Се поставува прашање како се дошло до овие два натписа на една надгробна плоча? Јасно е дека плочата со натписот за смртта на Св. Климент била поставена над Климентовиот гроб пред смртта на арх. Прохор. Меѓутоа, логично е да се претполага дека мора да постои некаква врска меѓу поставувањето на оваа надгробна плоча и арх. Прохор кога на таа иста плоча е поставен и натписот за смртта на Прохора. Во склопот на овие околности и претпоставката за обновувањето на Климентовиот манастир постанува поаргументирана. Логиката е наполно задоволена. При постоењето на остаток од една олтарна апсида меѓу Климентовата црква и апсидата на ранохристијанската базилика што е откриена во слојот од турскиот период како и христијански, калуѓерски гробови што потекнуваат од тој ист период од една страна и надгробна плоча од гробот на Климента што не припаѓа на првобитниот Климентов гроб и што не можела да биде поставена над него и при реставрацијата на Климентовата црква (со претпоставка дека оригиналната надгробна плоча тогаш била уни-

¹⁴⁾ Ив. Сафгаров, цит. дело, стр. 98—102.

¹⁵⁾ Македонија во XVI и XVII век, стр. 89.

¹⁶⁾ Йорд. Иванов, Български старини изъ Македония, София, 1931, стр. 40.

¹⁷⁾ Коцо, цит. дело, стр. 165. Димензиите на плочата што е делумно оштетена се: 126 × 59 × 10 см.

штена) од друга, оваа плоча можела да биде надгробна плоча на Климентовиот гроб во црква која има некаква врска со Климента, но во која неговиот првобитен гроб бил изгубен за верните. Таа црква јас ја гледам во обновената Климентова црква. Остатоците од првобитната Климентова црква заедно со Климентовиот гроб при обновувањето на црквата останале под подот на обновената црква. Што е поприродно од изградување на нов Климентов гроб во една црква подигната како обнова на Климентовата црква и од поставување на надгробна плоча со словенски натпис за смртта на Св. Климент? Јасно е дека при овие податоци може само да се претполага дека надгробната Климентова плоча што денес се наоѓа во Богородица Перивлептос припаѓала на обновениот Климентов гроб во обновената црква над урнатините од првобитната Климентова црква. Исто така и натписот за смртта на Прохора може да се смета како сигурна индикација не само дека Прохор го обновил Климентовиот манастир со Климентовата црква и гроб, туку и дека таа обновена црква во XVI в. била охридска катедрала, а можеби и седиште на архиепископот. Архиепископскиот престол на Прохора што денес се наоѓа во Богородица Перивлептос, каде што е и споменатата плоча, веројатно бил пренесен од обновената Климентова црква во Перивлептос заедно со надгробната плоча и моштите на Св. Климент. Последните, секако, по првото претворување на неговата црква во џамија биле пренесени во некоја охридска црква и по обновувањето вратени во црквата Св. Пантелејмон, а од таму, кога и обновената црква Турците ја претвориле во џамија, односно срушиле и на тоа место ја подигнале сегашната џамија, моштите со архиепископскиот престол и надгробната плоча од Климентовиот гроб ги пренесле во Св. Богородица Перивлептос. Секако од тогаш до денес Богородица Перивлептос го носи името Св. Климент.

Кога била срушена и претворена во џамија обновената Климентова црква не е јасно. Се одбележа дека од втората половина на XVI в. наваму положбата на Охридската црква се влошила. Исто така се одбележа дека во втората половина на XVI в. или во XVII в., поради истите причини, не можела да биде обновена Климентовата црква. Тогаш обновената црква можела да биде само срушена и над неа подигната сегашната џамија. Податоците и проучувањата што ги изнесов во првата моја студија за Климентовиот манастир¹⁸⁾, заедно со податоците што се изнесени во оваа студија, тоа го потврдуваат.

Дека обновената Климентова црква била веќе струшена веројатно во втората половина на XVI в може да се заклучи и од податоците што ни ги дава општирниот дефтер за Охридскиот санчак, свеска I, што прво се чувал во Цариградскиот архив под номер 25, а сега се наоѓа во Анкара во Државниот архив под номер 428 (Првиот дел од дефтерот го снимила Галаба Паликрушева. Филмот се чува во Архивот на Македонија М 369, Инв. 1457). Дефтерот е од 1582 година. На листот пагиниран под број 20, откако се регистрирани 11 христијански, односно македонски домаќинства од малата Св. Димитрија во Охрид, што била во стариот дел на градот, регистрирано е уште едно лице, Пенко (или Нико-читањето не

¹⁸⁾ Коцо, цит. дело, стр. 153—154.

е сигурно) Јован под чие име стои: „Споменатиот, кога ќе станело потреба, ги поправувал вратите на Охридската крепост, потоа Имаретот на светиот месцид во самата крепост, како и амбарите за пшеница и просо што биле во крепоста. Бидејќи неговата служба (задолжение) немала никакви недостатоци, бил ослободен од давање на харач, испенце и ушур (десеток). Бидејќи истиот притежавал царски документ за тоа ослободување, повторно било заведено во новиот царски дефтер за да биде ослободен и понатака“¹⁹⁾.

Споменатиот „Имарет на светиот месцид“ секако бил на денешниот локалитет „Имарет“, бидејќи на друго место Имарет во „самата крепост“, т. е. во стариот дел на градот до денес не е констатиран. Се разбира, не може да се мисли дека „Имаретот на светиот месцид“ бил во цитаделата, зашто таму, иако е констатиран месцид²⁰⁾, Имарет немало, односно никаде не се споменува. Заради тоа што во Охрид во XVII в., а и денес, под Имарет во стариот дел на градот се разбирала, односно во тој поим влегувала и Имарет џамија, иако во споменатиот дефтер не стои Имарет на светата џамија, туку „Имарет на светиот месцид“, јасно е дека станува збор за Имаретот на џамијата што била на местото од Климентовиот манастир, односно за Имарет џамија. Ако постоел некој друг значаен Имарет не само во овој дел од Охрид, туку воопшто во стариот дел на градот, Евлија Челебија би го споменал во својот патопис во којшто дава доста податоци за Охрид та споменува дури дека Охридската крепост имала градобрани²¹⁾.

Од податоците што ги дава првата свеска од овај дефтер, меѓутоа произлегува дека сегашната Имарет џамија (Султан Мухамед, односно Синан Челеби џамија) не може да се идентифицира со „светиот месцид“, зашто месцидот е мала џамија без минаре²²⁾, а џамијата Имарет е голема и со минаре. Потоа, притежателот на царскиот документ за ослободување од даноци Пенко (или Нико) Јован овој документ го имал и порано, што значи дека „Имаретот на светиот месцид“, како и самиот месцид, постоел и пред 1582 година. Ако кон овие податоци додадеме дека џамијата Охри заде, според Евлија Челебија, добила, покрај постоеќето, уште едно минаре, односно дека имала две минарина, тогаш се поставува во сомневање дека Евлија Челебија ја споменува сегашна Имарет џамија²³⁾. Според моето толкување оваа констатација не треба да внесува сомневање во тоа дека Евлија Челебија ја видел сегашната Имарет џамија. Тој одбележува дека џамијата имала прво едно минаре, а потоа било додадено второто. Тоа значи дека второто минаре не било предвидено од архитектот на џамијата. Заради тоа што ние сега ја имаме џамијата во урнатини, не можеме да констатираме каде и какво било дозиданото минаре. При оваа положба на сегашната џамија логично е да се за-

¹⁹⁾ Податоците и преводот се од проф. М. Соколоски за кои и овде му исказувам благодарност.

²⁰⁾ Евлија Челебија кроз Повардарје, стр. 509.

²¹⁾ Ibid.

²²⁾ Dictionnaire turc — français par Ch. Samy-bey Faschery, Constantinople, 1885, стр. 1622.

²³⁾ Евлија Челебија кроз Повардарје, стр. 511.

клучи дека „Имаретот на светиот месцид“ постоел и пред 1582 г., а џамијата Охри заде, односно сегашната џамија Имарет била подигната по 1582 г. т. е. кон крајот на XVI или во првата половина на XVII в. Со други зборови, по урнувањето на обновената Климентова црква, веројатно во втората половина на XVI в. можеби по смртта на охридскиот арх. Прохор (1550), бил подигнат месцидот и неговиот Имарет, а покасно на негово место била подигната Имарет џамија. Меѓутоа, прашањето за подигањето на месцидот може да се постави и сосема поинаку. Ако месцидот е џамија без минаре, тогаш и Климентовата црква што ја претвориле во џамија, под претпоставка да не досидале минаре (на Св. Софија во Охрид досидале)²⁴), можела да се нарече месцид. Само на една ваква мисла и се противставува фактот дека Климентовата црква како џамија била кратко време, како и неможноста да се претполага дека по нејзиното урнување во XVII в. била обновена Климентовата црква како христијански храм. Затоа сметам дека споменатиот месцид не треба да се идентифицира со Климентовата црква што била претворена во џамија. Податоците со кои што располагаам дозволуваат само да се претполага дека споменатиот месцид можел да биде евентуално обновената Климентова црква, што Турците ја претвориле во џамија, но не и првоначалната Климентова црква, која, како што веќе се спомена, била варосана со тенок слој вар, односно за кусо време претворена во џамија. Дали тогаш се служело во оваа првоначална Климентова црква-џамија или тоа било само мерка во врска со турските репресалии над православно население и Охридската црква, засега не може да се установи. Ако по варосувањето на првоначалната Климентова црква турската власт донела друго решение, спротивно од оноа со кое е поврзано варосувањето на фреските, тогаш може да се претполага дека Климентовата црква, односно Климентовиот манастир, не била дефакто претворена во џамија до нејзиното урнување. Меѓутоа, за ваква претпоставка нема никакви податоци и јас неа не можам да ја прихватам. За мене и натаму, се додека не се пронајдат нови документи што ќе ја изменат положбата на моите познавања, си останува како сигурно дека првоначалната Климентова црква била претворена во џамија.

Резимирајќи го изложеното, може да се заклучи следното: 1. Триконхосот што Климент го обновил бил сосидаан над изгорена ранохристијанска базилика. 2. Постои можност да се претполага дека Климент обновил еден запустел манастир. 3. Обновувањето на Климентовата црква било веројатно во првата половина на XVI в.²⁵). 4. Во втората

²⁴) Минарето било досидано на северозападната кула од ексонартексот на Св. Софија во Охрид. Види Б. Нушиќ, Крај обала Охридског Језера, Београд, 1894, стр. 67.

²⁵) Во 1966 година, во врска со конзервирањето на откриените остатоци од црквата на Климентовиот манастир, се продолжи со археолошки испитувања северно од североисточниот агол на џамијата. На овој дел се најдоа остатоци од полукружен ѕид. Овој полукружен ѕид и апсидата што е откриена меѓу апсидата од ранохристијанската базилика и Климентовиот триконхос припаѓаат на ист објект. Тој објект имал источна, северна и, се разбира, јужна конха, односно бил триконхос. Врз основа на овие нови податоци може да се заклучи дека обновената Климентова црква била триконхос. Ова едновремено покажува дека новиот ктитор имал извесна претстава за изгледот на срушената црква.

половина на XVIв. изгледа била срушена обновената Климентова црква или претворена во месџид со Имарет. 5. Кон крајот на XVI в. или во првата половина на XVII в. над урнатините од Климентовата црква била подигната џамијата Имарет, чии остатоци се сочувани до денес. 6. Надгробната плоча со словенските натписи за смртта на Св. Климент и охридскиот арх. Прохор, заедно со престолот на Прохора, што денес се наоѓаат во црквата Богородица Перивлепост, во оваа црква изгледа биле пренесени во врска со дефинитивното претворување на обновената Климентова црква во џамија и 8. Периодот од обновувањето на Климентовата црква до подигањето на месџидот на локалитетот „Имарет“ претставува нова партија во историјата на Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид што до археолошките ископувања на Климентовата црква во 1965 година беше наполно непозната.

Dimče Koco

Résumé

La présente étude met au jour les résultats des recherches archéologiques sur l'église de St. Clément d'Ohrid, dédiée à St. Pantéléimon, qui ont été effectuées sous la direction de D. Koco. A son avis, ces résultats se réduisent aux conclusions suivantes:

1. La trichonque que Clément avait reconstruite, fut construite au-dessus d'une basilique paléochrétienne incendiée (fig. 1).

2. Il se peut que Clément ait renouvelé un monastère détruit.

3. La construction d'une nouvelle église dite „de St. Clément“ à l'endroit de l'ancienne église de Clément que les Turques avaient transformée en mosquée, a eu lieu probablement à la première moitié du XVIe siècle, c'est-à-dire à l'époque de l'archevêque Prochore, où l'Eglise d'Ohrid jouissait des conditions assez favorables à son existence (fig. 1).

4. A la seconde moitié du XVIe siècle, lorsque les relations entre l'archevêque d'Ohrid et les autorités turques s'étaient aggravées, cette nouvelle église fut détruite ou transformée en mesdjid (mosquée sans minaret) avec un imaret. Le mesdjid est mentionné dans la page № 20 du defter (livre de comptes) du sandjak d'Ohrid, T. I. de 1582. Le defter se trouve actuellement dans les Archives d'Etat à Ankara et est enregistré sous le № 428.

5. Vers la fin du XVIe ou dans la première moitié du XVIIe siècle, au-dessus des ruines de l'église de Clément fut élevée la mosquée appelée „Imaret“ dont les restes sont conservés jusqu'à nos jours. Evli Çelebi a mentionné cette mosquée sous le nom de Ohri zadé.

6. La pierre tombale aux inscriptions slaves sur la mort de St. Clément et de l'archevêque d'Ohrid Prochore, qui ne date pas de l'époque de Clément, ainsi que le trône de Prochore (actuellement à l'église de la Vierge Péribleptos d'Ohrid) ont été probablement transportée dans cette église à l'occasion de la transformation définitive de l'église dite „de St. Clément“ en mosquée; et

7. La période, depuis la construction de l'église dite „de St. Clément“ jusqu'à la première donnée littéraire sur l'existence du mesdjid dans la localité d'Imaret à Ohrid, constitue une nouvelle partie de l'histoire du monastère de St. Pantéléimon d'Ohrid, tout à fait inconnue jusqu'aux fouilles de 1965.